

І. І. ЛИСЮК. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ У ДЕРЖАВНО ОРГАНІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Охарактеризовані різновиди соціальних норм, які діють у державно-організованому суспільстві, зокрема: звичаї, традиції, ритуальні норми, норми моралі, релігійні, правові, політичні, корпоративні, естетичні, етичні, культурні.

Ключові слова: соціальні норми, звичаї, традиції, релігійні норми, моральні норми, правові норми, політичні норми, корпоративні норми.

Охарактеризованы разновидности социальных норм, действующих в государственно-организованном обществе, в частности: обычаи, традиции, ритуальные нормы, нормы морали, религиозные, правовые, политические, корпоративные, эстетические, этические, культурные.

Ключевые слова: социальные нормы, обычаи, традиции, религиозные нормы, моральные нормы, правовые нормы, политические нормы, корпоративные нормы.

The article described species of social norms existing in the state-organized society, in particular: customs, traditions, and ritual norms, moral norms, religious, legal, political, corporate, aesthetic, ethical, cultural.

Key words: social norms, consuetudes, traditions, religious norms, moral norms, legal norms, political norms, corporate norms.

Українська державність знаходиться в даний час на складному перехідному етапі розвитку. З одного боку, здійснюються демократичні перетворення, розвиваються економічні відносини, розширюються гарантії дотримання прав і свобод людини і громадянина, а з іншого – зазнають трансформації суспільні відносини, що тягнуть за собою зміну змісту соціальних норм як одного з основних засобів регулювання поведінки і взаємодії людей.

Організація та впорядкування українського суспільства на демократичних засадах потребує нового змісту всієї системи соціальних норм, що регулюють сучасні суспільні відносини, а також удосконалення тих, що історично себе виправдали.

Вагомим внеском у дослідження соціальних норм стали праці багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: С. Алексєєв, С. Бобровник, С. Бурлай, Т. Кашаніна, М. Кельман, В. Копейчиков, Н. Крестовська, С. Лисенков, В. Марчук, Л. Матвєєва, М. Матузов, П. Недбайло, В. Нерсєсянц, Л. Ніколаєва, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скакун, Т. Тарахонич, В. Теліпко, І. Усенко та ін.

Варто зазначити, що за останні роки в Україні захищено ряд дисертацій, присвячених окремим різновидам соціальних норм, зокрема, дослідженню корпоративних норм як регуляторів суспільних відносин присвячена робота М. Томашевської¹; місцю релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин присвячена праця І. Міми² тощо.

У державно організованому суспільстві виникають правила соціальної регуляції, серед яких важливе місце займають норми права, моралі та інші норми.

Безумовно, існують різні думки щодо підходів до розуміння походження права. Серед них домінує положення, що займає точка зору про те, що держава та право нерозривні у своїй генезі, і держава є першопричиною права. Така позиція обумовлена, зокрема тим, що: по-перше, феномен взаємозв'язку держави і права

© ЛИСЮК Ігор Іванович – аспірант відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

осмислюється відповідно до сучасної дійсності багатьох країн світу; по-друге, досить поширеним є положення марксистської доктрини, згідно з яким поява держави і права зумовлена диференціацією суспільства на класи при переході людства від економіки привласнюючого характеру до економіки, що відтворює; по-третє, відбувається вплив школи юридичного позитивізму, що зародилася в першій третині XIX ст., згідно з положеннями якої право є продуктом держави³.

Останнім часом поряд з цією думкою серед вчених з'явилися спроби обґрунтувати виникнення права раніше за державу. Вони базуються на тому, що право виникає не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби, інтереси не можуть бути виражені, структуровані, реалізовані нормально поза правовими формами. Вони є об'єктивною й історично-логічною причиною виникнення, існування і функціонування права.

Право є складним явищем, воно не може мати одну-єдину причину виникнення, наприклад, економічну. Для його виникнення об'єктивно необхідна низка причин і умов соціального, духовного, політичного, ідеологічного характеру, а також необхідний «матеріал», з якого «робиться» право, – воля, інтереси, мотиви, цілі, ідеї, цінності. Держава цей матеріал лише обробляє, систематизує, «підганяє», «шліфує», тобто додає йому потрібної форми і визначає його юридичну силу. Але «матеріал» цей був ще до виникнення держави, тому розглядати проблему походження права пропонується як проблему походження «архаїчного права», по суті першого типу права, що являє собою звичаєве право періоду додержавної епохи⁴.

О. Скакун зазначає, що право формується двома шляхами: 1) на базі соціальних норм, що виходять від суспільства (общин, інших соціальних груп, наприклад, кланів, релігійних об'єднань та світських самоврядних організацій тощо), внаслідок розвитку фактичних відносин, які відповідають соціально-економічному розвитку суспільства. Це рівень безпосередньої соціальної саморегуляції; 2) на базі правових норм, що виходять від держави, внаслідок визнання і подальшого поглибленого розвитку (уточнення, доповнення, деталізації) норм, сформованих у суспільстві. Оформляючи систему правил поведінки, що склалися в суспільстві у формі нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, правових звичаїв, держава тим самим створює умови для власної стабілізації й одночасно для подальшого удосконалення права. Держава бере участь не лише у творенні права, але й виступає гарантом його забезпечення. Це рівень юридичного управління.

Спочатку право утворювалося однаково у всіх народів світу шляхом переростання соціальних звичаїв у правові звичаї, які записувалися, об'єднувалися в особливі списки, офіційно визнавалися та охоронялися органами управління, що виділялися із суспільства. Сукупність таких накопичених норм, заснованих на звичає, одержала назву звичаєвого права⁵.

Соціальними нормами у державно-організованому суспільстві є звичаї, як історично стійкі, типові моделі соціокультурної поведінки, які вважаються необхідним елементом життєвого світу конкретної спільноти. Немає жодної практичної чи духовної сфери людського існування, де б не діяли стереотипні форми реагування індивідів чи спільнот на відповідні обставини, що отримали статус звичаїв. Звичай складається стихійно, синергетично. Його наслідують тому, що «усі діють так», його визнають, він закріплює найбільш корисну поведінку в побуті, при вирішенні суперечок.

Звичай вносять до динаміки поступового розвитку й оновлення цивілізації елемент наступності й сталості, дух необхідної традиційності й здорову частку

консерватизму, що не дозволяє новим поколінням забувати уроки минулого й зневажати позитивний досвід пращурів.

Звичаї відіграють важливу роль у соціалізації індивідів, у формуванні позитивного, поважного ставлення до загальноприйнятих моделей соціальної діяльності, освячені духом старовини й авторитетом батьків. На їхній підставі складається загальна нормативно-ціннісна конфігурація систем звичаєвого права.

Звичаї набули правової характеристики лише тоді, коли були, по-перше записані в різних збірниках-кодексах, зокрема, ці збірники були стабільні, визнані, на них посилалися при вирішенні спорів, а по-друге, їх виконання почали забезпечувати церковні суди. Саме суди надавали звичаям правового характеру, перетворювали звичаї на одну з форм права – правовий звичай. Держава визнавала за звичаєм загальнообов'язковість, формальну визначеність, можливість забезпечення його державним примусом. Отже, звичай перетворювався на правовий звичай, а сукупність цих правових звичаїв – на звичаєве право⁶.

Правовий звичай як соціальна норма, зазначав Г. Шершеневич, містить правила, котрі базуються на правовому переконанні, й проявляється в часовому застосуванні; правовий звичай не повинен суперечити розумності; він не повинен порушувати добрих звичаїв, у його основі мають бути права свідомість або народне переконання⁷.

Звичаєве право спрямоване на регулювання суспільних відносин у певній місцевості для певної етнічної чи соціальної групи населення. Важливо відзначити, що в ролі засобу впливу виступає суспільна думка, яка є примусовою силою по забезпеченню норм звичаєвого права у випадку їхнього порушення. Звичаєве право як регулятор поведінки людей репрезентується і через повсякденне життя людини, і через всі історичні форми життєдіяльності, такі, як родина, етнічні і соціальні групи, держава. Звичаєве право є первісною формою права, що функціонує і в даний час, виявляє його універсальні властивості, ілюструючи здатність тієї чи іншої групи людей, суспільства в цілому самостійно виробляти найбільш доцільні в даних умовах норми життєдіяльності. За цим важливо бачити здатність суспільства визнавати, встановлювати той чи інший обсяг прав, обов'язків людей, необхідний їм для нормального відтворення певних соціальних відносин⁸.

Отже, як засвідчують факти, сформувавшись на ранній стадії розвитку народу, звичаї поступово входять у його повсякденне життя, пізніше більш доцільні вводяться в державне законодавство, а деякі діють паралельно з ними, виявляючись навіть більш життєздатними, ніж закон.

Проте нині правовий звичай, хоча і продовжує регулювати відносини у певних місцевостях, його локальний характер перестає задовольняти сучасне суспільство, у якому розвиваються зв'язки між різними культурами, інформаційні, промислові технології, зростають вимоги до права як регулятора поведінки. Тому в сучасному праві залишається все менше місця для застосування правового звичаю⁹.

Соціальною нормою у державно організованому суспільстві є традиції. Вони є правилами поведінки, які визначають порядок, процедуру проведення будь-яких заходів, пов'язаних з якими-небудь урочистими або значними подіями в житті людини, підприємств, організацій, держави і суспільства (традиції проведення демонстрацій, гуляння, здобуття офіцерського звання тощо). Вагоме значення традиції мають у міжнародних відносинах та у політичному житті суспільства.

Значимо, що звичаї і традиції мають прояв в обрядах. Обряд – це дія або комплекс вчинків людини, групи людей (наприклад, традиційні весільні обряди,

проводі до армії тощо).

Наступним різновидом соціальних норм у державно організованому суспільстві є ритуальні норми. Вони регулюють поведінку людей у проведенні різноманітних церемоніальних заходах: державних і національних святах, одруженні, зустрічі глав держав та уряду, врученні нагород. Норми ритуалів різноманітні за своїми джерелами (причинами) походження. Деякі з них виникають у суспільстві, складаються як і звичай поступово, на підставі визнання людьми у якості значущих, важливих та необхідних (весільні, похоронні ритуали). Інші, наприклад, ритуали зустрічі голів держав врегульовані протоколами, договорами. Отже, перші підтримуються та охороняються мораллю, інші можуть мати державно-правову підтримку та захист.

Цілком очевидно, що норми моралі – є найпоширенішим різновидом соціальних норм. Під мораллю в юридичній літературі розуміють систему норм, принципів, правил, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро та зло, справедливість, честь і забезпечуються особистим внутрішнім переконанням, традиціями (що склалися в цьому суспільстві) та засобами громадського впливу. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, ліквідуються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування¹⁰.

Наведене поняття свідчить, що моральні норми мають історичний характер виникнення, формуються під впливом таких категорій, як: добро, зло, чесність, справедливість. Вони охоплюють майже всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, право тощо.

Отже, норми моралі – це правила поведінки, які: склались в людському суспільстві природно-історичним шляхом; в своїй основі мають принципи, що визначають ставлення людей до суспільства, сім'ї тощо; протягом життя створили погляди, уявлення різних соціальних угруповань, націй про добро і зло, про справедливість, обов'язок, чесність та інші моральні цінності, які належать до духовного життя суспільства.

Різновидом соціальних норм є етичні норми, які формуються в духовній сфері життя суспільства. В юридичній літературі виокремлюють два аспекти буття етичних явищ: особистісний, що передбачає автономію індивіда на самосвідому мотивацію правил моральної поведінки та її моральної оцінки; об'єктивний (позаособистісний), на виникнення якого впливають сформовані в даному суспільстві культурні, соціальні, групові, моральні цінності, форми та норми людських відносин. Особистісний момент тісно пов'язаний з характеристикою моралі, яка є саморегулятором поведінки індивіда, чинником вибору того чи іншого способу його мотивованої участі в суспільному житті. Об'єктивний момент оцінки етичних норм пов'язаний з такою категорією, як моральність, що значною мірою залежить від зовнішніх регуляторів поведінки суб'єктів¹¹.

Виокремимо особливості етичних норм: віддзеркалені в суспільній свідомості у вигляді принципів, ідей, понять тощо, що зумовлює форму їхнього існування: нормативно закріплену чи усну; формують внутрішні регулятори поведінки суб'єктів: цінності, мотиви тощо. Дія етичних норм обумовлює формування загальних принципів, направленості дії суб'єктів на бажану поведінку; забезпечуються засобами громадського впливу, моральними, ціннісними переконаннями, які сформувалися в даному суспільстві.

Вагоме місце у системі соціальних норм займають релігійні норми. Вони найвиразніше пов'язані з «абсолютом», виражають абсолютні принципи, еталони, ідеали. Форма норм-заповітів робить їх непересічним законом, і як такі вони ста-

вали основною складовою частиною нормативного регулювання в більшості традиційних суспільств¹².

На нашу думку, упродовж усієї історії суспільства релігійні норми виконували ширші функції, а не лише духовно-моральні. Насамперед вони як соціально-організаційні норми в широкому розумінні слугували для оформлення відносин між членами релігійних общин, а також між цілими релігійними спільнотами; вони широко використовувались і продовжують використовуватися в політичній та ідеологічній сферах.

На думку І. Міми, релігійні норми – це обов'язкові, формально-визначені правила поведінки загального характеру, закріплені у релігійних джерелах та джерелах позитивного права, приймаються та реалізуються в офіційному порядку, визначають межі можливої та належної поведінки усіх суб'єктів релігійних відносин¹³. У релігійних нормах: визначається відношення релігії до істини, до оточуючого світу; визначається порядок організації і діяльності релігійних об'єднань, общин, монастирів, братерств; регламентуються відносини віруючих людей один до одного, до інших людей, їх діяльність у «світському» житті; закріплюється порядок відправлення релігійних обрядів.

Як зазначав Г. Шершеневич, «помітне місце серед соціальних норм займають норми права, які відрізняються тим, що дотримання їх забезпечується вимогою, похідною від держави»¹⁴.

У загальному вигляді, зазначають автори навчального посібника «Соціальний розвиток»¹⁵, норми права є найбільш зовнішніми, чітко й однозначно фіксованими правилами поведінки. Із соціологічної точки зору вони можуть розглядатися як об'єктивні показники (індекси), за якими можна судити про ціннісні орієнтації суспільства і стан його свідомості. Вони забезпечують стабільність суспільства, захищеність індивідів і груп, ефективно регулюють стосунки між людьми, особливо майнові. Вони одночасно свідчать і про стан суспільної свідомості, і про характер соціальних структур та інституцій.

Важливо зазначити, що правові норми виникають та діють у суспільному житті й є органічним поєднанням об'єктивного та суб'єктивного чинників. Проте, об'єктивна реальність пізнається та відтворюється через суб'єктивне її розуміння. Суб'єкт (індивідуальний чи консолідований) у процесі пізнання використовує різні засоби (логічні прийоми, вербальне сприйняття тощо), що дає можливість у процесі мислення створити продукт власного сприйняття даного явища. Від переконливості тверджень даного суб'єкта залежить сприйняття даного продукту іншими та можливість надати йому форми певного правила поведінки, що носить загальнообов'язковий характер.

У демократичному суспільстві, зазначає С. Бобровник, правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє¹⁶. Зокрема, правовими вважаються норми, які: склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам; походять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю спільноти або ж є результатом референдуму; прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу; вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права.

В юридичній літературі термін «норма права» («правова норма») вживається у двох значеннях: норма права як юридично формалізоване правило поведінки, тобто інтелектуальна модель суспільних відносин (ідеальна норма); правова норма як

поведінка, відносини, взаємини між людьми, які відповідають праву, закону (реальна норма), тобто проекція норми права на реальну суспільну дійсність, реальні соціальні відносини, що будуються за моделями, які містять у собі норми права¹⁷.

Нормам права властиві наступні ознаки: пов'язані з державою (державна встановлює, змінює, скасовує або санкціонує правові норми); порушення норм права тягне за собою негативну реакцію держави у вигляді юридичної відповідальності; дія норм права поширюється на всіх людей¹⁸.

Велике значення у житті суспільства мають корпоративні норми, які визначають певні форми організації людей і об'єдналися для досягнення будь-яких цілей, а також норми, які містяться у рішеннях цих організацій. Їх називають також «установчі норми», «норми організації, заснованих на добровільному членстві», «норми суспільних організацій» тощо.

Цілком очевидно, що за своїм змістом корпоративні норми є правилами організаційного характеру, у яких закріплюється порядок формування, побудови, управління і функціонування організації, права, обов'язки, відповідальність за взаємовідносини між її членами, а також відносини самої організації з іншими організаціями і державними органами. Таким чином, корпоративні норми, з одного боку, виражають інтереси громадян, які є членами організації, а з іншого – забезпечують життєдіяльність та ефективність функціонування організації як єдиного суб'єкта права.

Вважаємо, що корпоративні норми за змістом не повинні суперечити діючому законодавству, праву загалом, моралі, що існує в державно-організованому суспільстві. Принципи моралі, свідомість і дисципліна членів корпоративних організацій визначають порядок їх існування та функціонування.

Водночас, слід зазначити, що корпорації, об'єднання, підприємства, установи та інші господарські організації корпоративного типу, які діють на основі установчих документів, статутів та положень, входять в єдиний правовий простір держави. На діяльність членів цих організацій поширюються вимоги дотримання законності та правопорядку, передбачені діючим законодавством.

Важливу групу соціальних норм складають політичні норми. Вони регулюють відносини соціальних груп, громадян з державною владою, відносини між націями та народами. Політичні норми регулюють також участь народу, соціальних груп в державній владі та житті держави, його організації, взаємовідносинах держави з іншими організаціями політичної системи суспільства.

Політичні норми знаходять свій вияв в різноманітних формах: у політичних деклараціях, маніфестах держав, у програмних документах політичних партій, рухів, конституціях держав. Політичні норми, виражені в юридичних актах держави, набувають значення правових норм. Норми конституційного, державного права по суті є політичними нормами в юридичній формі.

Виходячи із змісту поняття «політична норма», можна виокремити такі ознаки політичних норм: правила поведінки суб'єктів політичного життя; сприяють регулюванню політичних відносин; виражають інтереси та потреби класів та різних верств населення; закріплюються у політичних деклараціях, програмних документах партій, рухів тощо.

Наступним різновидом соціальних норм державно-організованого суспільства є естетичні норми. На думку Є. Бурлая, сутність естетичних норм полягає у визнанні нормативності будь-якого практично виробленого метода дії в ситуації, яка потребує естетичної оцінки¹⁹. Естетичні норми містять приписи та рекомендації,

які створюються на підставі усвідомлення об'єктивних закономірностей в системі естетичної діяльності, що дає можливість їх цілеспрямованої регуляції в певних межах.

Різновидом соціальних норм є культурні норми – це стандарт культурної діяльності, що регулює поведінку людей, свідчить про їх належність до конкретних соціальних та культурних груп та виражає їх уявлення про бажане.

Перетворення правил і норм культури на стабільний регулятор діяльності людини передбачає, що вони засвоюються людиною, стають її внутрішнім переконанням. Культурні норми, як й інші соціальні норми, регулюють відносини між членами суспільства.

Перед українським суспільством сьогодні постало питання збереження, поширення культурних норм, а також залучення до європейських культурних цінностей в період входження до європейської спільноти²⁰.

Отже, різновиди соціальних норм, виникнувши у зв'язку з волею та свідомою діяльністю людини в процесі історичного розвитку та функціонування суспільства, є важливим регулятором відносин у державно-організованому суспільстві.

Підсумовуючи зазначене, вважаємо за потрібне виокремити особливості соціальних норм державно-організованого суспільства.

1. Соціальні норми є правилами поведінки, що впорядковують відносини між людьми та їх об'єднаннями в суспільстві.

2. Соціальні норми мають загальний характер, тобто не мають конкретно визначеного адресата, а поширюються на всіх суб'єктів, які попадають у життєві обставини, що регулює дана соціальна норма.

3. Соціальні норми формуються, формулюються і забезпечуються групами людей або їхніми об'єднаннями, воля та інтереси яких знаходять свій вираз у будь-яких соціальних нормах.

4. Виконання соціальних норм забезпечується певними засобами дії (внутрішнє переконання людини, громадський осуд, державний примус).

Таким чином, історичний розвиток та зміна різних типів та форм суспільного життя супроводжувалась суттєвими змінами також і в системі соціальної регуляції. Зникали одні й з'являлись інші види соціальних норм, змінювались співвідношення, взаємозв'язок та форми взаємовпливу соціальних норм (моральних, релігійних, правових, політичних, естетичних), їхній зміст, місце, роль і значення в системі соціальних регуляторів, механізми їх функціонування, способи та засоби їх захисту тощо.

1. *Томашевська М.О.* Корпоративні акти в системі джерел права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – 19 с. 2. *Міма І.В.* Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008. – 20 с. 3. *Бостан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і право епохи станово-кастового суспільства): Навч. посіб.– Запоріжжя: Просвіта, 2003. – С. 65. 4. Там само. – С. 66. 5. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Х.: Еспада, 2006. – С. 250. 6. *Толкачова Н.С.* Звичаєве право в системі соціально-ціннісних установлень і нормативного регулювання відносин // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Вип. 375. Правознавство. – С. 36. 7. *Шершеневич Г.Ф.* Общая теория права. – М., 1912. – С. 18. 8. *Правовий звичай як джерело українського права ІХ-ХІХ ст.* / За ред. І. Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 26. 9. *Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: монографія* / О.М. Литвинов, М.Ф. Максимов, О.М. Єременко та ін.; за ред. О.М. Литвинова. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 174-175. 10. *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник* / За ред. О.В. Зайчука,

Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 274. **11.** Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема // Проблеми філософії права. – К.: Чернівці, 2003. – Т. 1. – С. 84. **12.** Толкачова Н.Є. Цит. праця. – С. 39. **13.** Міма І.В. Цит. праця. – С. 8. **14.** Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. – М., 1910. – Т. 1-2. **15.** Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток: Навч. посіб. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – С. 136-137. **16.** Бобровник С.В. Норми права // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 366-368. **17.** Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2004. – С. 87. **18.** Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 194. **19.** Бурлай Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 8-9. **20.** Дрожжина С.В. Культурні норми як регулятор суспільних відносин // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 39. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – С. 80-82.